

KINGA KIMIC*

THE LOCATION AND ROLE OF OLD WALLS AS GREEN BELTS IN SHAPING THE LANDSCAPE OF TOWNS IN THE 19TH CENTURY

MIEJSCE I ROLA PLANT W KSZTAŁTOWANIU KRAJOBRAZU MIAST XIX WIEKU

Abstract

The adaptation of old walls to provide green spaces is characteristic of the 19th century and is related to the process of the expansion of towns with fortified walls. In those times, green spaces were commonly established in place of demolished fortifications, thus becoming an inseparable element of the urban structure of the towns. Points which require further study include their origins and transformations, their characteristic form resulting from their location within towns, composition and major functions. The evaluation of old walls used as green spaces using a spatial and functional approach, and also with reference to their historical and cultural aspects, makes it possible to define their place and role in shaping of the landscapes of towns in the 19th century.

Keywords: green belts, public greenery, fortifications, town, 19th century

Streszczenie

Powstanie plant, jednego ze specyficznych rodzajów publicznych terenów zieleni, związane jest z XIX-wiecznym procesem wielokierunkowej przebudowy historycznych miast posiadających w ich granicach fortyfikacje. Planty były w tym okresie powszechnie tworzone na miejscu wyburzonych obwarowań, na stałe wpisując się w strukturę urbanistyczną ówczesnych miast. Na tym tle poznania wymagają: ich geneza i przemiany, charakterystyczna forma, wynikająca z położenia w przestrzeni ówczesnych miast, kompozycja, a także wiodące funkcje, jakie pełniły w danym okresie. Ocena wartości w ujęciu przestrzenno-funkcjonalnym i wizualnym, a także w odniesieniu do aspektów historycznych i kulturowych, pozwala określić ich miejsce i rolę w kształtowaniu krajobrazu miast XIX w.

Słowa kluczowe: planty, publiczne tereny zieleni, fortyfikacje, miasto, XIX wiek

* Ph.D. Eng. Arch. Land. Kinga Kimic, Department of Landscape Architecture, Faculty of Horticulture, Biotechnology and Landscape Architecture, Warsaw University of Life Sciences – SGGW.

1. Introduction

The reconstruction of towns in the 19th century, conditioned by political, economic and social transformations, forced their expansion, due to the shortage of space within their old-town parts, which were surrounded by fortified walls. The direction of the transformations provided for the presence of green areas in the process of the ever changing urban structure of towns, and the green spaces around old walls took on a new role. These green spaces, commonly established in the vicinity of demolished fortifications, became a characteristic element of a number of European towns, not only due to their location and spatial form, but also their varied functions. Their place and role in shaping the landscapes of towns in the 19th century are extremely valuable, and deserve detailed evaluation and recognition.

2. Purpose, scope of study, research status

The problems discussed here include issues concerning the establishment, from the break of the 18th/19th century, of green spaces in towns with fortifications in their structure, related to the presence of medieval or modern fortified walls which were demolished. This article is a review summarizing the origins and development of green spaces around old defensive walls in the 19th century, describing their characteristic features and major functions. The purpose of the study is to present the role of these green areas in shaping the landscapes of the towns of that day using a spatial, functional and aesthetic approach. Its scope includes the review and analysis of information surrounding these green spaces in selected European countries – Germany, Austria, Luxembourg and Poland.

In Polish literature, there are very few publications on the history of green spaces established in various European states in the 19th century. The publications focus on the history of garden art: G. Ciołek (1954), I. Bińkowska (1991, 2006, 2013), B. Stępniewska (1996), L. Majdecki (2008), K. Rozmarynowska (2011), and they include the description of the origins, development and brief characteristics of selected examples of these green spaces in Poland and other countries in Europe. Some information was included in publications concerning urban design in connection with defensive construction in particular: T. Tołwiński (1947), J. Bogdanowski (1993), as well as the shaping and expansion of towns in the 19th century accompanied by “greening” them: T. Tołwiński (1948, 1963), S. Giedion (1968), W. Ostrowski (2001). A study of considerable significance is the publication by E. André (1879) on the classification and characteristics of green areas, as well as certain articles in German which include descriptions, cartographic and iconographic material related to green spaces from various periods of their development including urban transformations of towns in the 19th century: A. Hoffmann (1904), J. Stübgen (1907), R. Wurzer (1974), W. Volk (1978), M. Ritter (2007). Publications by W.M. Johnson (1983), H. Koryna (1992), M. Pippal (2001) are a source of information on the Vienna Ring, one of the most famous European green spaces created on old fortifications. Publications concerning such green spaces created in the 19th century on Poland mainly include

monographs. The green space in Kraków, the Planty park, is described most thoroughly by – F. Klein (1911), J. Dobrzeński (1955), J. Bogdanowski (1997, 2000), just as Planty in Wrocław (publications of I. Bińkowska).

3. Green spaces on old fortifications – origins and development

Green spaces on old fortifications are a type of garden established mainly in the 19th century as a result of the transformation of medieval or modern fortifications surrounding the oldest parts of towns. Their original name, “plantations”, whose abbreviated form, “planty”, has been adopted in Polish nomenclature to name these green areas created in the place of former fortifications, originates from “planting” – leveling the elements comprising fortifications. The activities included leveling ramparts and backfilling moats¹. At the end of the 18th century, defensive structures surrounding numerous towns started to lose their military significance. Former fortifications were partly damaged, e.g. as a result of the Napoleonic Wars². Green spaces on old fortifications were intensively developed and diversified in the 19th century, when many towns were forced to reconstruct their urban structure and faced the need to acquire new areas to expand into³. The expansion of towns was possible following the liquidation of these fortified walls, which at the same

¹ F. Klein, *Planty krakowskie*, Wydawnictwo Towarzystwa Ochrony Piękności Krakowa i Okolicy, Kraków 1911, p. 13; M. Siewniak, A. Mitkowska, *Tezaurusz sztuki ogrodowej*, Rytm, Warszawa 1998, p. 191. In German, this type of green area is called *Wallstrasse*, *Wallanlage*, *Ring-Promenade*, *Ringstrasse*, *Prachtstrasse* etc., which is visible in the names of the numerous green spaces on old fortifications described in J. Stübgen's publication. J. Stübgen, *Der Städtebau, Handbuch der Architektur*, begründet von E. Schmitt in Darmstadt, Teil 4: *Entwerfen, Anlage und Einrichtung der Gebäude*, 9. Halbband, 3. Auflage, Alfred Körner Verlag, Stuttgart 1907, p. 322-329; M. Siewniak, A. Mitkowska, *op. cit.*, p. 191; C. Steenbergen, W. Reh, *Metropolitan Landscape Architecture. Urban parks and landscapes*, THOTH Publisher, Bussum 2011, p. 390.

² The destruction ordered by Napoleon was to facilitate expansion into the East of Europe. T. Tołwiński, *Urbanistyka*, t. II: *Budowa miasta współczesnego*, Skład Główny Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa 1948, p. 26.

³ The expansion was a consequence of growing populations in towns, developing industry, which was finding its way into the towns, lack of space to develop new functions and, as a consequence, the unfavorable effects of industrialization, and the necessity to improve sanitary and hygienic conditions. J. Stübgen, *op. cit.*, p. 307-308; T. Tołwiński, *op. cit.*, p. 12-26; W. Ostrowski, *Wprowadzenie do historii budowy miast: ludzie i środowisko*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2001, p. 51. Among the most urgent needs was the need to reestablish the inhabitants of towns' contact with nature, as a consequence of growing social expectations, related to the necessity to improve their living standards. K. Kimic, *Dziewiętnastowieczny park publiczny jako element uzdrowienia miast*, [in:] *Architektura i technika a zdrowie*, K. Gerlic (ed.), Zakład Graficzny Politechniki Śląskiej, Gliwice 2004, p. 102-103; Kimic K., *Tereny zieleni jako czynnik decydujący o poprawie warunków bytowania w mieście na przykładzie wybranych koncepcji urbanistycznych XIX i początku XX wieku*, [in:] K. Gerlic (ed.), *Architektura i technika a zdrowie*, Materiały III Sympozjum, Zakład Graficzny Politechniki Śląskiej, Gliwice 2005, p. 110-111.

time coincided with the growth of the idea to fill towns with greenery and to create public gardens where their inhabitants could relax⁴. At that time, solutions which combined green areas into systems which were coherent in terms of their function and composition were promoted. The spaces of land recovered as the walls were pulled down, earthworks were leveled and moats were backfilled, were a perfect place to establish attractive alleys and gardens and squares alongside, jointly forming a structure which in Polish is called “planty”.

The establishment of green spaces on old fortifications covered a number of activities, and the entire process was usually complex. The speed of change was influenced by the formal arrangements of the authorities concerning the decisions about the need to create such green spaces, the acquisition of the relevant land (it required, among other things, transferring ownership from military to municipal, purchasing land etc.)⁵ and funds. The execution of projects required preparing detailed designs and a comprehensive approach in terms of interference in the urban structure of the immediate environment; whereas field works and construction were complicated and time-consuming (they took up to a dozen or even several dozen years)⁶. The effects of this long-lasting, multi-stage process was the establishment of many green spaces in fragments, and due to scarce funds, investments were executed in part, while some of them have not even started⁷. Original concepts were modified, and in the following years the scope of investment underwent changes.

4. Spatial form and composition

⁴ K. Kimic, *Dziewiętnastowieczny park publiczny jako element uzdrowienia miast*, [in:] *Architektura i technika a zdrowie*, K. Gerlic (ed.), Zakład Graficzny Politechniki Śląskiej, Gliwice 2004, p. 103-105; K. Kimic, *Miejsce i rola publicznych terenów zieleni w kształtowaniu przestrzeni polskich miast XIX wieku* (*The role of public greenery in 19th century's Polish cities*), “Czasopismo Techniczne”, 6-A/2012, p. 112.

⁵ This brought about many conflicts. K. Rozmarynowska, *Ogrody odchodzące...? Z dziejów gdańskiej zieleni publicznej 1708-1945*, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2011, p. 91; A situation occurred in Wrocław, where a dispute related to ownership between the military and municipal authorities lasted several years (from 1807 to 1812). I. Bińkowska, *op. cit.*, s. 105.

⁶ In the case of the green space in Królewiec, for instance, this period was from 1848 to 1916. In Elbląg, the first permit for the demolition of the fortifications was issued in 1773, but the green space was ready only in the middle of the 19th century. K. Rozmarynowska, *op. cit.*, p. 91. In the case of Bremen or Würzburg, work commenced about 1800 and ended only at the end of the century. L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Vol. 2: *Od XVIII wieku do współczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, p. 332-333.

⁷ The plan for developing the green space on old fortifications in Mannheim prepared by F.L. Sckell in 1800 and approved for execution a year later was never launched; In Leipzig, the plan by F.C. Daute of 1810 was completed only along a small section and only in the second half of the 19th century was another project executed. This was developed in 1857 by P.J. Lenne. I. Bińkowska, *Promenada Wrocławska. Geneza powstania i pierwsze lata istnienia*, Roczniki Sztuki Śląskiej, t. XV, M. Hermansdorfer, P. Łukaszewicz (ed.) Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocławska Drukarnia Naukowa, Wrocław 1991, p. 116-117.

Many factors influenced the spatial form and composition of the green spaces on old fortifications. Their general layout, length, width and internal divisions directly resulted from the range and shape of the former fortifications. Whereas different types of fortified walls, characteristic for specific historic periods, gave different possibilities for development.

Medieval fortified town walls, adjacent to old town areas, were usually compact and narrow; only a few of them survived until the 19th century in their full layout surrounding the town. The green spaces created in their place were characterised by a compact, linear layout, rarely closed in the form of a full ring. The Planty park in Kraków is an exception. Similar plans were also developed for Braunschweig, or Koszalin. In most cases, promenades were created only along a fragment of a former ring. The layout was not continuous, composed of one or several sections of various lengths. The layouts of modern fortifications, mainly from the 16th-19th centuries, were more developed in terms of form and width, and combined solutions characteristic of bastion-shaped, pincer-shaped and polygonal structures⁸. They included increasingly wide rings, more distant from the old-town areas, and accompanied by extensive external foregrounds. The green spaces on old fortifications established in their place had an expanded form, and their width varied along their entire length. Irrespective of these specificities, in most cases, the projects implemented covered only a part of the ring – this is how the green spaces in Glogau, Metz, Aachen, Liegnitz, Rostock or Brünn were shaped. The layout in Mainz and the Czech town of Brno is characterised by a certain degree of fragmentation. In places where the old-town neighboured a river, part of the green belt functioned as a boulevard (Würzburg, Vienna Ring, one of the rings in Cologne).

A distinguishing feature of these green spaces on old fortifications is their varying width along specific sections, occurring to a varying extent in the more extensive buildings and structures. Compact medieval fortifications allowed the creation of narrow green spaces, dominated by alleys with planted trees, which filled the space almost entirely. Such a layout was developed for Szegedin in Hungary and Dortmund in Germany⁹. In Düsseldorf, the green spaces on old fortifications created at the turn of the 19th century had the form of a straight promenade one kilometer long (Ill. 1). It occupied a narrow belt of fixed width, with rows of trees on both sides of a regular water canal created where the moats had been¹⁰.

The composition of these green spaces depended on the time of their construction and the urban structure of the neighbouring old-town area, whose main traffic routes imposed

⁸ In Poland, from the end of the 18th and in the 19th century, the authorities in all of the partitions aimed at creating and extending defensive walls, which is why there is a number of forms of fortification in the environment. T. Tołwiński, *op. cit.*, p. 26; J. Bogdanowski, *Krajobraz warowny XIX i XX w. – dzieje i rewitalizacja*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1993, p. 25, 48-51.

⁹ J. Stübgen, *op. cit.*, p. 253-261.

¹⁰ This solution was completed very quickly, according to the plan from the beginning of the 19th century, and by 1804 all the trees were planted. M. Ritter, *Maximilian Friedrich Weyhe 1775-1846. Ein Leben für die Gartenkunst*, Droste Verlag GmbH, Düsseldorf 2007, p. 273; R. Wurzer, *Die Gestaltung der deutschen Stadt im 19. Jahrhundert*, [in:] L. Grote (ed.), *Die deutsche Stadt im 19. Jahrhundert. Stadtplanung und Baugestaltung im industriellen Zeitalter. Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts*, Band 24, Prestel-Verlag, München 1974, p. 11-12.

certain spatial divisions. This rule is visible in the Vienna Ring transport network, when in 1858-1859, a 53-metre wide ring route, with 4 to 5 rows of planted trees along which important buildings and public spaces were planned to be built, was created (Ill. 2)¹¹. Its grand and functional layout was emphasized by the boulevards, parks, squares and monuments along it¹².

The large promenade in Cologne, with a length of 6 kilometers and 35 meters wide, crossed by the extended streets of the old town and complemented by diagonal paths, was shaped in a similar way. The paths were directed towards important spatial elements, whereas the parks and squares were a supplement, creating a coherent, green structure with the buildings¹³. The majority of green spaces on old fortifications created in place of modern fortifications immediately acquired a complex layout. The green belt in Luxembourg, built in 1871, is an example (Ill. 3). Radially oriented streets coming out of the town centre introduced a division into small gardens, each one slightly different – a botanical garden, a public garden around one of the buildings, a public garden with an art gallery and the building of the Luxembourg Red Cross, a garden free of any architectural objects and an outer garden with a hospital¹⁴.

At the beginning of the 19th century, green spaces were poorly developed and dominated by straight-lined roads, which were bent where they intersected with transverse roads, not led in a curve. This rule is presented in J.F. Knorr's design developed in 1813 for the Wrocław Promenade. It became more diverse after 1821, which made it more similar to a landscape park¹⁵. In the case of the Planty park in Kraków, the first design executed in 1820-1830 under the supervision of F. Radwański (the elder) was also based on a regular layout of roads planted with trees and complemented only by lawns, as shown in the plan of 1850 (Ill. 4a)¹⁶. The area was later expanded, which made it look more like a park. The reconstruction in the second half of the 19th century, executed by B. Malecki, left only the central walking alley from the previous layout, and a number of side alleys were marked out, transforming the green belt into a beautiful park with interior landscapes (Ill. 4b)¹⁷.

¹¹ R. Wurzer, *op. cit.*, p. 16-17; W.M. Johnson, *The Austrian Mind. An Intellectual and Social History (1848-1938)*, University Press Group Ltd, California 1983, p. 147; M. Pippal, *A short History of Art in Vienna*, Verlag C.H. Beck, München 2001, p. 141.

¹² L. Majdecki, *op. cit.*, p. 343-344; K. Rozmarynowska, *op. cit.*, s. 94.

¹³ R. Wurzer, *op. cit.*, p. 18; C. Steenbergen, W. Reh, *op. cit.*, s. 390.

¹⁴ E. André, *L'Art des jardins. Traité général de la composition des parcs et jardins*, G. Masson, Paris 1879, p. 777-781; L. Majdecki, *op. cit.*, p. 340-341.

¹⁵ I. Bińkowska, *Leksykon zieleni Wrocławia*, Via Nova, Wrocław 2013, s. 106-107, 123.

¹⁶ F. Klein, *op. cit.*, p. 15-17; J. Dobrzeński, *op. cit.*, p. 11-17.

¹⁷ J. Dobrzeński, *op. cit.*, s. 17-19. Due to transformations in successive decades of the 19th and 20th centuries, the Planty in Kraków presently form a garden with a geometrical and "loose" layout, characterized by a number of interior landscapes and style-related layers. J. Bogdanowski (ed.), *Parki i ogrody Krakowa w obrębie plant z plantami i Wawelem*, Katalog parków i ogrodów w Polsce, T. 1, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa 1997, p. 472.

The composition of the green space in Kraków reflected the rules of 19th century garden art, which included two basic forms: the promenade and landscape park¹⁸. The main alley, planted with trees, formed the central space. These appeared singly, located along the border of the old-town (as in the green space in Frankfurt am Main) or were situated centrally (the Planty park in Kraków or in Metz). To make transport more orderly, a layout with a second alley, located outside the former fortifications, was developed¹⁹. This ran parallel to the first one, or copied the arrangement of the outer border of the fortified walls (Hamburg, Leipzig, Luxembourg). Squares were located at intersections, or where the roads were wider. Landscape gardens of different forms were used in green spaces of greater width. Narrower spaces of land were complemented with conservative compositions, limiting the layout to the introduction of occasional green elements allowed to grow loosely between the two alleys (Königsberg, Metz). Another variant provided for creating a landscape on one side of the single alley (the green belt in Frankfurt am Main) or on both sides (Aachen). The green spaces with a large and varied width were most developed, which allowed the creation of complex park compositions with a promenade. A single green space could feature different solutions. The one in Leipzig was formed in the wider sections of the former fortifications²⁰, landscape scenery was introduced in Frankfurt am Main²¹, whereas the complex composition of the ring in Hamburg served the creation of a botanical garden and the organisation of gardening exhibitions²². The model green space in Bremen was built in the style of an English park, taking advantage of the varied natural topography, open landscaping, and creating picturesque garden interiors (Ill. 5)²³.

The composition of green spaces on old fortifications referred to elements characteristic of landscape parks. The remains of the former defensive walls were adapted for decorative and utilitarian functions (towers, gates) and new public utility facilities were built. Pavilions, leisure equipment, sculptures and monuments were introduced. The arrangement of roads with a main alley was in some cases extended by a system of softly marked outer paths. The varied natural topography led to attractive solutions, and the evidence of the existence of former structures enabled smaller, internal gardens of varying sizes to be created, as well as views both externally and internally. The variety of these natural elements were used, their type adjusted to the spatial possibilities of a specific space. The structure of plant elements included trees and bushes of different sizes, grassy areas and decorative floral forms located in special places. The presence of water-referring elements was an additional advantage, while the proximity of a river made it possible to build a boulevard. In such cases moats were replaced with ponds or water channels.

¹⁸ I. Bińkowska, *op. cit.*, p. 116.

¹⁹ J. Stübßen, *op. cit.*, p. 249-251.

²⁰ W. Volk, *Leipzig. Historische Strassen und Plätze heute*, Bauakademie der DDR. Inst. für Städtebau und Architektur, VEB Verlag für Bauwesen, Berlin 1978, p. 177, 196.

²¹ A. Hoffmann, *Hygienische und soziale Betätigung deutscher Städte auf den Gebieten des Gartenbaus*, Druck von August Babel, Düsseldorf 1904, p. 207.

²² *Ibidem*, p. 220-222.

²³ J. Stübßen, *op. cit.*, p. 249-252; A. Hoffmann, *op. cit.*, p. 123-124; R. Wurzer, *op. cit.*, p. 12.

5. Functions

In the 19th century, green spaces built on old fortifications became recognizable elements of the urban structure of towns formerly surrounded by defensive walls. The spaces had important functions which influenced the shape of the urban solutions, conditioned the direction in which the towns developed and transformed spatially. They made it possible to expand the old-town, which ensured continuity of composition. Their location between the old-town (internal) part and the new (external) part made them a connecting link between the two elements. At the same time, they supported the protection and exposition of the historical part, clearly setting out its limits. In the process of the development of towns in the 19th century, they were the elements which ordered the urban structure and loosened the tight structure of buildings. They allowed the development of functional, mainly transport-related, links between individual areas and ensured the collision-free flow of users in both directions, as well as access to both parts of towns.

The green spaces built on old fortifications also had aesthetic functions, due to their clear spatial structure and the presence of well-tended greenery which created beautiful compositions. Decorative values determined their grandness. “Planty” became one of the ways of “beautifying” towns. They raised the prestige of a given region, together with the accompanying, highly important public utility facilities.

The natural function of green spaces built on old fortifications was valued. The spaces created there where there had been no greenery had a direct influence on the improvement of living conditions in the towns. The role increased when they became elements of more complex systems with intimate gardens, public parks and squares. Introducing greenery into towns was seen in the 19th century as one of the ways of healing them and counteracting the negative effects of industrialization. The green spaces also had health and hygienic functions.

They also played an invaluable social role. “Planty” were among the first publicly accessible municipal gardens. They were a place to take a walk and come into contact with nature, and to take advantage of one of the many available forms of recreation.

6. Summary

The role of the location of green spaces built on old fortifications in shaping the landscapes of many European towns in the 19th century should be rated very highly due to several important aspects.

As one of the first forms of public gardens, they were considered objects which co-created the urban structure of the towns of those days in the process of their expansion and development. They were treated on par with other elements (streets, squares, even buildings or structures) and had a significant impact on the ordering of the spatial structure of the towns, making it “looser”. The green spaces built on old fortifications, as well as other green areas developed in the 19th century, were considered one of the factors for urban growth. They have since become inseparable elements of the towns’ landscapes. The conscious

inclusion of green spaces built on old fortifications into the process of the reconstruction of towns which faced many spatial and functional problems demonstrated the modernity of the urban development, which valued the role of green areas in healing run down systems. This attitude of being open to new ideas was, at the same time, a manifestation of the desire to improve urban living conditions by introducing more greenery. In subsequent decades of the 19th century, the role of the green spaces built on old fortifications continued to increase, and the range of their functions in spatial, functional and social terms became more valued.

These spaces have become a characteristic feature of many urban landscapes. Today, they link the past with the present. Taking all the above described values into account, it would be reasonable to have these special green areas protected: from maintaining their spatial form, resulting from the layout of the demolished fortifications, through preserving the features of their composition, to adapting them to new functions, while maintaining their historical value. The values of the green spaces built on old fortifications should be upheld and developed so that they are not lost, today or in the future.

1. Wstęp

Przebudowa miast w XIX w., uwarunkowana przemianami politycznymi, gospodarczymi i społecznymi, oznaczała ich rozwój na zewnątrz, wymuszony był brakiem miejsca w granicach otoczonych fortyfikacjami części staromiejskich. Kierunki przekształceń uwzględniały obecność terenów zieleni w procesie przemian struktury urbanistycznej miast, a wyjątkową rolę w tym zakresie odegrały planty. Powszechnie tworzone na miejscu burzonych obwarowań, stały się elementem charakterystycznym dla wielu miast europejskich nie tylko ze względu na ich położenie i formę przestrzenną, ale także różnorodne funkcje. Ich miejsce i rola w kształtowaniu krajobrazu miast XIX w. są niezwykle cenne, wymagają rozpoznania i poddania ocenie.

2. Cel, zakres opracowania, stan badań

Poruszana problematyka obejmuje zagadnienia tworzenia od przełomu XVIII i XIX w. plant powstających w miastach o tradycjach warownych, związanych z obecnością w ich strukturze średniowiecznych i nowożytnych fortyfikacji, które wyburzano. Publikacja ma charakter przeglądowy, przybliża genezę i rozwój plant w XIX w., poznanie ich cech charakterystycznych i wiodących funkcji pełnionych w tym czasie. Celem opracowania jest przedstawienie roli tych terenów zieleni w kształtowaniu krajobrazu ówczesnych miast w ujęciu przestrzennym, funkcjonalnym i estetycznym. Zakres dotyczy zbioru, przeglądu i analizy informacji o plantach wybranych krajów europejskich – Niemiec, Austrii, Luksemburga i Polski.

W literaturze polskiej wymienić można nieliczne publikacje dotyczące historii plant powstających w różnych krajach Europy w XIX w. Są to pozycje z zakresu historii sztuki ogrodowej: G. Ciołek (1954), I. Bińkowska (1991, 2006, 2013), B. Stępniewska (1996), L. Majdecki (2008), K. Rozmarynowska (2011), obejmujące przedstawienie genezy, rozwoju i krótkiej charakterystyki wybranych przykładów plant z Polski i/lub innych krajów Europy. Pewien zakres informacji zawarto w publikacjach z zakresu urbanistyki, związanych z budownictwem obronnym: T. Tołwiński (1947, 1948), J. Bogdanowski (1993), jak również kształtowania i rozbudowy miast w XIX w. przy udziale roślinności: T. Tołwiński (1948, 1963), S. Giedion (1968), W. Ostrowski (2001). Ważne miejsce zajmuje pozycja E. André (1879), dotycząca klasyfikacji i charakterystyki terenów zieleni, a także te publikacje niemieckojęzyczne, które zawierają opisy, materiał kartograficzny i ikonograficzny plant z różnych okresów ich rozwoju na tle przemian urbanistycznych miast w XIX w.: A. Hoffmann (1904), J. Stübben (1907), R. Wurzer (1974), W. Volk (1978), M. Ritter (2007). Pozycje: W.M. Johnson (1983), H. Koryna (1992), M. Pippal (2001) są źródłem informacji o Ringu Wiedeńskim, jednym z najbardziej znanych obiektów europejskich. Publikacje dotyczące plant tworzonych w XIX w. na ziemiach polskich obejmują przede wszystkim opracowania monograficzne. Najszerzej przedstawione są Planty Krakowskie – F. Klein (1911), J. Dobrzeński (1955), J. Bogdanowski (1997, 2000), oraz we Wrocławiu (wymienione już publikacje I. Bińkowskiej).

3. Planty – geneza i rozwój

Planty stanowią rodzaj ogrodów powstających przede wszystkim w XIX w. na skutek przekształceń średniowiecznych lub nowożytnych fortyfikacji, otaczających staromiejskie rejony miast. Ich pierwotna nazwa „plantacje”, których skróconą formę „planty” przyjęto w polskim nazewnictwie dla terenów zieleni tworzonych na miejscu dawnych obwarowań, wywodzi się od „plantowania”, czyli niwelacji elementów tworzących fortyfikacje. Działania te obejmowały zniesienie wałów i zasypanie fos, połączone z burzeniem murów obronnych¹. W końcu XVIII w. konstrukcje obronne otaczające wiele miast zaczęły tracić znaczenie militarne. Część dawnych obwarowań uległo zniszczeniu np. na skutek działań wojen napoleońskich². Intensywny rozwój i różnicowanie plant przypada na XIX w., gdy wiele miast zmagало się z koniecznością przebudowy ich struktury urbanistycznej i potrzebą pozyskania nowych terenów na rozbudowę³. Likwidacja fortyfikacji umożliwiała ich powiększenie, co jednocześnie zbiegło się w czasie z rozwojem idei wprowadzania do miast roślinności i tworzenia publicznych terenów zieleni służących wypoczynkowi⁴. W tym samym czasie promowano rozwiązania, w których starano się łączyć miejskie tereny zieleni

¹ F. Klein, *Planty krakowskie*, Wydawnictwo Towarzystwa Ochrony Piękności Krakowa i Okolicy, Kraków 1911, s. 13; M. Siewniak, A. Mitkowska, *Tezaurusz sztuki ogrodowej*, Rytm, Warszawa 1998, s. 191. W języku niemieckim dla określenia tego rodzaju terenów zieleni stosowane są do dziś zamiennie nazwy: *Wallstrasse*, *Wallanlage*, *Ring-Promenade*, *Ringstrasse*, *Prachtstrasse* i inne, co obrazują nazwy licznych przykładów plant zawarte w publikacji J. Stübben, *Der Städtebau, Handbuch der Architektur*, begründet von E. Schmitt in Darmstadt, Teil 4: *Entwerfen, Anlage und Einrichtung der Gebäude*, 9. Halbband, 3. Auflage, Alfred Körner Verlag, Stuttgart 1907, s. 322-329; M. Siewniak, A. Mitkowska, *op. cit.*, s. 191; C. Steenbergen, W. Reh, *Metropolitan Landscape Architecture. Urban parks and landscapes*, THOTH Publisher, Bussum 2011, s. 390.

² Destrukcje dokonywane na rozkaz Napoleona miały ułatwić ekspansję na wschód Europy. T. Tołwiński, *Urbanistyka*, t. II: *Budowa miasta współczesnego*, Skład Główny Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa 1948, s. 26.

³ Było to uwarunkowane wzrostem populacji mieszkańców, rozwojem przemysłu wprowadzanego do miast, brakiem powierzchni dla rozwoju nowych funkcji, a w efekcie niekorzystnych następstw doby industrializacji, a także koniecznością poprawy warunków sanitarnych i higienicznych. J. Stübben, *op. cit.*, s. 307-308; T. Tołwiński, *op. cit.*, s. 12-26; W. Ostrowski, *Wprowadzenie do historii budowy miast: ludzie i środowisko*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2001, s. 51. Wśród naglących była też potrzeba odnowy kontaktu mieszkańców miast z przyrodą, jako następstwo narastających oczekiwań społecznych związanych z koniecznością poprawy warunków ich życia. K. Kimic, *Dziewiętnastowieczny park publiczny jako element uzdrowienia miast*, [w:] *Architektura i technika a zdrowie*, K. Gerlic (red.), Zakład Graficzny Politechniki Śląskiej, Gliwice 2004, s. 102-103; Kimic K., *Tereny zieleni jako czynnik decydujący o poprawie warunków bytowania w mieście na przykładzie wybranych koncepcji urbanistycznych XIX i początku XX wieku*, [w:] K. Gerlic (red.), *Architektura i technika a zdrowie*, Materiały III Sympozjum, Zakład Graficzny Politechniki Śląskiej, Gliwice 2005, s. 110-111.

⁴ K. Kimic, *Dziewiętnastowieczny park publiczny jako element uzdrowienia miast*, [w:] *Architektura i technika a zdrowie*, K. Gerlic (red.), Zakład Graficzny Politechniki Śląskiej, Gliwice 2004, s. 103-105; K. Kimic, *Miejsce i rola publicznych terenów zieleni w kształtowaniu przestrzeni polskich miast XIX wieku (The role of public greenery in 19th century's Polish cities)*, „Czasopismo Techniczne”, 6-A/2012, s. 112.

w systemy spójne funkcjonalnie i kompozycyjnie. Pasy przestrzeni odzyskane po zburzeniu murów, niwelacji wałów ziemnych i zasypaniu fos stanowiły doskonałe miejsca dla lokalizacji reprezentacyjnych alei i towarzyszących im ogrodów, skwerów i placów, tworzących wspólnie formę plant.

Powstanie plant uwarunkowane było licznymi działaniami służącymi realizacji tych obiektów, a proces ten był zazwyczaj złożony. Na tempo przemian wpływały formalne decyzje władz obejmujące skrytalizowanie potrzeb stworzenia plant, pozyskania miejsc pod ich budowę (wymagały m.in. przeniesienia własności z władz wojskowych na miejskie, wykupu terenów)⁵ oraz funduszy. Realizacja wymagała opracowania szczegółowych projektów i kompleksowego podejścia związanego z ingerencją w strukturę urbanistyczną otoczenia, a prace terenowe i budowa były skomplikowane i zajmowały długi czas (od kilku czy kilkunastu do kilkudziesięciu lat)⁶. Ten długotrwały wieloetapowy proces sprawiał, iż znaczną liczbę plant realizowano fragmentami, z braku funduszy inwestycje wdrażano częściowo, a niektóre nigdy nie powstały⁷. Pierwotnie opracowane koncepcje przekształcano lub w kolejnych latach zmieniano zasięg realizacji.

4. Forma przestrzenna i kompozycja

O formie przestrzennej i kompozycji plant decydowało wiele czynników. Ogólny ich układ wynikał bezpośrednio z zasięgu i kształtu istniejących przed ich powstaniem fortyfikacji. Ich typy, charakterystyczne dla poszczególnych okresów historycznych, dawały jednocześnie odmienne możliwości zagospodarowania plant.

Średniowieczne fortyfikacje murowane miast warownych, przylegające do części staromiejskiej, miały zazwyczaj zwartą formę i małą szerokość i tylko nieliczne przetrwały do XIX w. w pełnym układzie obiegającym miasto. Powstające na ich miejscu planty charakteryzował zwarty liniowy układ, jednak rzadko zamknięty w formie pełnego pierścienia

⁵ Na tym polu często dochodziło do konfliktów. K. Rozmarynowska, *Ogrody odchodzące...? Z dziejów gdańskiej zieleni publicznej 1708-1945*, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2011, s. 91. Sytuacja taka miała miejsce we Wrocławiu, gdzie spór o własność między władzami wojskowymi i miejskimi trwał przez kilka lat (od 1807 do 1812 r.). I. Bińkowska, *op. cit.*, s. 105.

⁶ Przykładowo, okres ten w przypadku plant w Królewcu trwał od 1848 do 1916 r., w Elblągu pierwsze pozwolenie na rozbiórkę obwarowań wydano już w 1773 r., ale tworzenie plant zakończono w połowie XIX w. K. Rozmarynowska, *op. cit.*, s. 91. W przypadku Bremy czy Würzburga prace rozpoczęte około 1800 r. ukończono dopiero pod koniec wieku. L. Majdecki, *Historia ogrodów*, T. 2: *Od XVIII wieku do współczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 332-333.

⁷ Projekt zagospodarowania plant w Mannheim, opracowany przez F.L. Sckella w 1800 r. i zatwierdzony do realizacji rok później, nigdy się jej nie doczekał; w Lipsku projekt F.C. Dautego z 1810 r. zrealizowano jedynie na niewielkim odcinku i dopiero w 2 połowie XIX w. zrealizowano kolejny projekt, tym razem autorstwa P.J. Lenne z 1857 r. I. Bińkowska, *Promenada Wrocławska. Geneza powstania i pierwsze lata istnienia*, Roczniki Sztuki Śląskiej, t. XV, M. Hermansdorfer, P. Łukasiewicz (red.), Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocław Drukarnia Naukowa, Wrocław 1991, s. 116-117.

nia. W większości przypadków promenady tworzone tylko na ich fragmencie, układ był przerywany, złożony z jednego lub kilku odcinków różnej długości. Fortyfikacje nowożytne, zwłaszcza z okresu od XVI do XIX w., przyjmowały znacznie bardziej rozbudowane pod względem formy i szerokości układy, łączące cechy rozwiązań o narysie bastionowym, kleszczowym i poligonalnym, przyjmując rozmaite ich warianty⁸. Obejmowały coraz szersze pierścienie, bardziej odsuwane od części staromiejskiej, którym towarzyszyły rozległe zewnętrzne przedpola. Powstające na ich miejscu planty zyskiwały rozbudowaną formę, a ich szerokość była zmienna na całej długości.

Długość, szerokość i podziały wewnętrzne plant wynikały z uwarunkowań przestrzennych fortyfikacji. Nowe liniowe ogrody rzadko jednak przyjmowały kształt pełnego pierścienia – unikalnym przykładem są Planty Krakowskie, plany stworzenia pełnych pierścieni opracowano też dla miasta Braunschweig i Koszalina. W tych, gdzie część śródmiejska sąsiadowała z rzeką, część plant stanowiła bulwar (Würzburg, Ring w Wiedniu, jeden z pierścieni w Kolonii). W większości przypadków realizacje stanowiły jedynie fragment pierścienia – tak ukształtowano planty w Glogau, Metz, Aachen, Liegnitz, Rostock i Brunn; pewne rozczłonkowanie wykazuje układ w Mainz i czeskim Brnie.

Cechą wyróżniającą jest zmienna szerokość plant na ich poszczególnych odcinkach, występująca w różnym zakresie w obiektach o formie rozbudowanej. Zwarte fortyfikacje średniowieczne pozwalały na tworzenie plant o wąskim przebiegu, zdominowanym przez nasadzenia alejowe drzew, niemal całkowicie wypełniające przestrzeń. Układ taki powstał dla węgierskiego Szegedin, niemieckiego Dortmundu⁹, a w Düsseldorfie planty tworzone na przełomie XVIII i XIX w. zyskały formę prostej reprezentacyjnej promenady o długości 1 km (il. 1). Zajęła ona wąski pas o stałej szerokości, podkreślony rzędami drzew po obu stronach regularnego kanału wodnego utworzonego w miejscu fos¹⁰.

Kompozycja plant uwarunkowana była okresem ich budowy oraz strukturą urbanistyczną sąsiadującej części staromiejskiej, narzucającej podziały przestrzenne przez wyprowadzone na zewnątrz podstawowe ciągi komunikacyjne. Zasada ta jest widoczna w układzie komunikacji Ringu Wiedeńskiego, gdzie w latach 1858-1859 powstała szeroka na 53 m obwodowa arteria komunikacyjna, obsadzona 4 lub 5 rzędami drzew, przy której zaplanowano lokalizację ważnych gmachów i przestrzeni publicznych (il. 2)¹¹.

⁸ Na ziemiach polskich od końca XVIII i w XIX w. w każdym z zaborów dążono do tworzenia i rozbudowy umocnień obronnych, dlatego w krajobrazie powstało wiele form fortyfikacji. T. Tołwiński, *op. cit.*, s. 26; J. Bogdanowski, *Krajobraz warowny XIX i XX w. – dzieje i rewolucja*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1993, s. 25, 48-51.

⁹ J. Stübgen, *op. cit.*, s. 253-261.

¹⁰ Rozwiązanie to zrealizowano bardzo szybko według planu z początku XIX w., a w 1804 r. nasadzenia drzew były już kompletne. M. Ritter, *Maximilian Friedrich Weyhe 1775-1846. Ein Leben für die Gartenkunst*, Droste Verlag GmbH, Düsseldorf 2007, s. 273; R. Wurzer, *Die Gestaltung der deutschen Stadt im 19. Jahrhundert*, [w:] L. Grote (red.), *Die deutsche Stadt im 19. Jahrhundert. Stadtplanung und Baugestaltung im industriellen Zeitalter. Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts*, Band 24, Prestel-Verlag, München 1974, s. 11-12.

¹¹ R. Wurzer, *op. cit.*, s. 16-17; W.M. Johnson, *The Austrian Mind. An Intellectual and Social History (1848-1938)*, University Press Group Ltd, California 1983, s. 147; M. Pippal, *A short History of Art in Vienna*, Verlag C.H. Beck, München 2001, s. 141.

Funkcjonalny i reprezentacyjny układ podkreślono obecnością bulwarów, parków, placów i pomników¹². Podobnie ukształtowano reprezentacyjną promenadę o długości 6 km i szerokości 35 m w Kolonii, poprzecinaną przez przedłużenie staromiejskich ulic i dopełnioną przekątnie biegnącymi ścieżkami. Ukierunkowano je widokowo na ważne elementy przestrzenne, a uzupełnienie stanowiły parki i skwery, tworząc z budowlami spójną zieloną strukturę¹³. Większość plant tworzonych na miejscu fortyfikacji nowożytnych zyskiwała od razu złożony układ krajobrazowy. Tak ukształtowano w 1871 r. planty w Luksemburgu (il. 3). Rozchodzące się promieniście z centrum miasta ulice wprowadziły podział na wnętrza ogrodowe o innym programie – zajmowały je kolejno: ogród botaniczny, ogród publiczny wokół jednego z gmachów, ogród publiczny z galerią sztuki i luksemburskim czerwonym krzyżem, ogród pozbawiony obiektów architektonicznych oraz skrajny ogród ze szpitalem¹⁴.

Na początku XIX w. niektóre planty przyjmowały układ mało rozbudowany, zdominowany prostoliniowym przebiegiem dróg, które załamywano w miejscach przecięcia z drogami poprzecznymi, a nie prowadzono po łuku. Zasadę tę obrazuje projekt J.F. Knorra opracowany w 1813 r. dla Promenady Wrocławskiej. Po 1821 r. urozmaicono ją, nawiązując do cech parku krajobrazowego¹⁵. W przypadku Plant Krakowskich również pierwszy projekt, realizowany w latach 1820-1830 pod nadzorem F. Radwańskiego (starszego), oparto o regularny układ dróg obsadzanych drzewami i uzupełniony jedynie o powierzchnie trawników, co pokazuje plan z 1850 r. (il. 4a)¹⁶. W kolejnych latach powiększono teren, nadając mu charakter parkowy. W połowie XIX w. rozbudowa realizowana pod kierunkiem B. Maleckiego pozostawiła tylko główną aleję spacerową z dawnego układu, wytyczono na nowo liczne aleje boczne i swobodnie ukształtowane alejki, przekształcając planty w piękny park z krajobrazowymi wnętrzami (il. 4b)¹⁷.

Kompozycja plant powielala zasady sztuki ogrodowej XIX w., obejmując dwie podstawowe formy: promenadę i park krajobrazowy¹⁸. Reprezentacyjna aleja obsadzona drzewami stanowiła ośnowę. Występowała pojedynczo sytuowana na granicy części staromiejskiej (plant we Frankfurcie nad Menem) lub miała położenie centralne (Planty Krakowskie, planty w Metz). Dla uporządkowania komunikacji tworzone częściej układ uzupełniony o drugą aleję, sytuowaną po zewnętrznej stronie dawnych obwarowań¹⁹. Miała ona formę linii równoległej do pierwszej lub powielala rozbudowany przebieg zewnętrznej granicy fortyfikacji (Hamburg, Lipsk, Luksemburg). Towarzyszyły im place i skwery lokalizowane na przecię-

¹² L. Majdecki, *op. cit.*, s. 343-344; K. Rozmarynowska, *op. cit.*, s. 94.

¹³ R. Wurzer, *op. cit.*, s. 18; C. Steenberg, W. Reh, *op. cit.*, s. 390.

¹⁴ E. André, *L'Art des jardins. Traité général de la composition des parcs et jardins*, G. Masson, Paris 1879, s. 777-781; L. Majdecki, *op. cit.*, s. 340-341.

¹⁵ I. Bińkowska, *Leksykon zieleni Wrocławia*, Via Nova, Wrocław 2013, s. 106-107, 123.

¹⁶ F. Klein, *op. cit.*, s. 15-17; J. Dobrzeński, *op. cit.*, s. 11-17.

¹⁷ J. Dobrzeński, *op. cit.*, s. 17-19. Obecnie Planty Krakowskie, na skutek przemian w kolejnych dekadach XIX i XX w., stanowią ogród o narysie geometrycznym i geometryczno-swobodnym, wielowentrowy, o licznych nawarstwieniach stylowych. J. Bogdanowski (red.), *Parki i ogrody Krakowa w obrębie plant z plantami i Wawelem*, Katalog parków i ogrodów w Polsce, T. 1, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa 1997, s. 472.

¹⁸ I. Bińkowska, *op. cit.*, s. 116.

¹⁹ J. Stübgen, *op. cit.*, s. 249-251.

ciach lub stanowiące rozszerzenie dróg. Ogrody krajobrazowe o różnych formach stosowano w obrębie plant o większej szerokości. Węższe pasy terenu uzupełniano zachowawczymi kompozycjami, ograniczając układ do wprowadzania pomiędzy dwoma alejami niewielu elementów roślinnych ukształtowanych swobodnie (Königsberg, Metz). Kolejnym wariantem było wprowadzanie otoczenia krajobrazowego po jednej stronie pojedynczej alei (planty we Frankfurcie nad Menem) lub po obu jej stronach (Aachen). Najbardziej rozbudowane były planty o dużej i zmiennej szerokości, co umożliwiało tworzenie na długich odcinkach złożonych kompozycji parkowych z włączoną w ich układ promenadą. W jednym obiekcie mogły występować różne rozwiązania. Ogrody plant w Lipsku ukształtowano w rozszerzeniach załamań dawnych fortyfikacji²⁰, krajobrazową scenerię zyskały też planty we Frankfurcie nad Menem²¹, a złożona kompozycja ringu w Hamburgu posłużyła do stworzenia ogrodu botanicznego i organizacji wystaw ogrodnich²². Modelowe planty w Bremie zrealizowano jako park angielski, wykorzystując zmienne ukształtowanie terenu, otwarcia widokowe, tworząc malownicze wnętrza ogrodowe (il. 5)²³.

W kompozycji plant stosowano elementy charakterystyczne dla parków krajobrazowych. Pozostałości dawnych obwarowań adaptowano na funkcje ozdobne i użytkowe (baszty, bramy), budowano nowe obiekty użyteczności publicznej, wprowadzano pawilony i wyposażenie wypoczynkowe, rzeźby i pomniki. Układ drogowy z reprezentacyjną aleją starano się rozbudowywać o system miękko prowadzonych ścieżek. Zmienne ukształtowanie terenu stanowiło jedno z atrakcyjnych rozwiązań i świadectwo istnienia dawnych konstrukcji terenowych, pozwalało kształtować różnej wielkości wnętrza ogrodowe, a także wewnętrzne i zewnętrzne widoki. Wykorzystywano różnorodność elementów przyrodniczych, dostosowując ich rodzaj do możliwości przestrzennych danego obiektu. Struktura elementów roślinnych obejmowała różnej wielkości grupy drzew i krzewów, powierzchnie trawiaste, ozdobne formy kwiatowe, lokalizowane w wyjątkowych miejscach. Obecność elementów wodnych stanowiła atut, a sąsiedztwo rzeki umożliwiało ukształtowanie bulwaru. W miejscu fos tworzone stawy o zmiennym kształcie lub kanały wodne.

5. Funkcje

Planty stały się w XIX w. rozpoznawalnymi elementami struktury przestrzennej miast posiadających dawniej fortyfikacje. Zajmowały określone miejsce i pełniły ważne funkcje, wpływające na kształt rozwiązań urbanistycznych, warunkowały kierunek rozwoju miast i ich przemiany przestrzenne. Umożliwiały kontynuację układów śródmiejskich na zewnątrz, zapewniając ciągłość kompozycyjną całości. Ze względu na ich położenie po-

²⁰ W. Volk, *Leipzig. Historische Strassen und Plätze heute*, Bauakademie der DDR. Inst. für Städtebau und Architektur, VEB Verlag für Bauwesen, Berlin 1978, s. 177, 196.

²¹ A. Hoffmann, *Hygienische und soziale Betätigung deutscher Städte auf den Gebieten des Gartenbaus*, Druck von August Babel, Düsseldorf 1904, s. 207.

²² *Ibidem*, s. 220-222.

²³ J. Stübgen, *op.cit.*, s. 249-252; A. Hoffmann, *op. cit.*, s. 123-124; R. Wurzer, *op. cit.*, s. 12.

między częścią staromiejską (wewnętrzną) i nową (zewnątrzną) stały się ich łącznikiem. Jednocześnie wspomagały ochronę i ekspozycję części historycznej, wyznaczając jasno jej granice. W procesie rozwoju miast w XIX w. były elementami porządkującymi ich strukturę urbanistyczną, rozluźniały zwartą zabudowę. Umożliwiały zachowanie powiązań funkcjonalnych, zwłaszcza komunikacyjnych, poszczególnych obszarów, zapewniały bezkoleizyjny przepływ użytkowników w obu kierunkach i dostęp do obu części miast.

Funkcje estetyczne realizowane były przy udziale plant ze względu na ich czytelną strukturę przestrzenną, ale także obecność wypielęgnowanej roślinności, tworzącej krajobrazowe kompozycje. Walory ozdobne decydowały o ich reprezentacyjności. Planty stały się jednym z głównych sposobów realizacji idei „upiększania” miast. Podnosiły prestiż danego rejonu wraz towarzyszącymi im obiektami użyteczności publicznej o wysokiej randze.

Doceniono przyrodniczą funkcję plant. Tworzone w miejscach i otoczeniu dotychczas pozbawionych udziału roślinności, bezpośrednio wpływały na poprawę warunków życia w miastach. Rola ta wzrastała w przypadkach, gdy współtworzyły one bardziej złożone systemy z ogrodami prywatnymi, parkami publicznymi, skwerami. Wprowadzanie roślinności do miast stanowiło w XIX w. jeden ze sposobów ich uzdrowienia, przeciwdziałania negatywnym skutkom industrializacji. Planty pełniły także funkcje sanitarne i higieniczne.

Nieoceniona rola tej grupy ogrodów dotyczy również aspektu społecznego. Planty stanowiły jedne z pierwszych ogólnodostępnych ogrodów miejskich. Były miejscami przechadzek i obcowania z przyrodą, a w kolejnych latach zapewniały realizację wielu form wypoczynku.

6. Podsumowanie

Miejsce i rolę plant w kształtowaniu krajobrazu wielu miast europejskich w XIX w. należy ocenić bardzo wysoko w odniesieniu do wielu ważnych aspektów.

Jako jedne z pierwszych ogrodów zysały rangę obiektów współtworzących strukturę urbanistyczną ówczesnych miast w procesie ich rozbudowy i rozwoju. Traktowane były na równi z innymi elementami (ulicami, placami, a nawet zabudową), mając znaczący udział w porządkowaniu i rozluźnianiu struktury przestrzennej miast, współtworząc ich wewnętrzne podziały. Planty, a następnie także inne tereny zieleni tworzone w XIX w., uznano za jedne z czynników miastotwórczych. Na stałe wpisano je w strukturę urbanistyczną miast i wzory te powielano w latach kolejnych, również w XX w. Świadome ich włączanie w proces wielokierunkowej przebudowy miast, borykających się z wieloma problemami natury przestrzenno-funkcjonalnej, było obrazem nowoczesnego kierunku rozwoju urbanistyki, realizowanego przez pełne uznanie wartości i roli terenów zieleni w uzdrowieniu zdegradowanych systemów. Ten przejaw otwartości na nowe idee był jednocześnie realizacją dążeń do poprawy warunków życia w miastach przez kompleksowe wprowadzanie do ich obszaru elementów przyrodniczych. W kolejnych dekadach XIX w. coraz powszechniej doceniano wartości plant, wielość pełnionych przez nie funkcji w wymiarze nie tylko przestrzenno-funkcjonalnym, ale i społecznym.

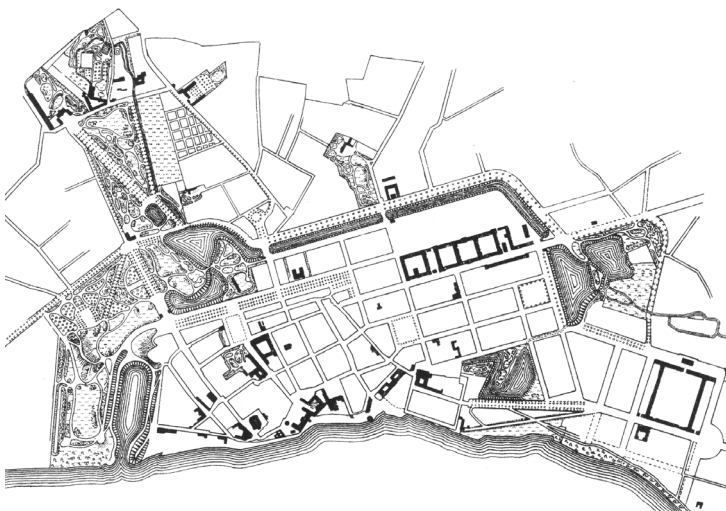

Planty stały się charakterystycznym elementem krajobrazu wielu miast europejskich, przeżywających rozkwit w XIX w. Istniejąc do dziś, są łącznikiem przeszłości z teraźniejszością. Wobec wymienionych wartości celowe jest objęcie tych szczególnych terenów zieleni wielokierunkową ochroną, poczynając od zachowania i uczynienia ich formy przestrzennej, wynikającej z układu zburzonych fortyfikacji, przez utrwalanie cech ich kompozycji, po adaptację do nowych funkcji z zachowaniem zastanej substancji zabytkowej. Należy dążyć do podtrzymania i rozwijania wartości plant, aby nie zatraciły ich ani dziś, ani w przyszłości.

REFERENCES/LITERATURA

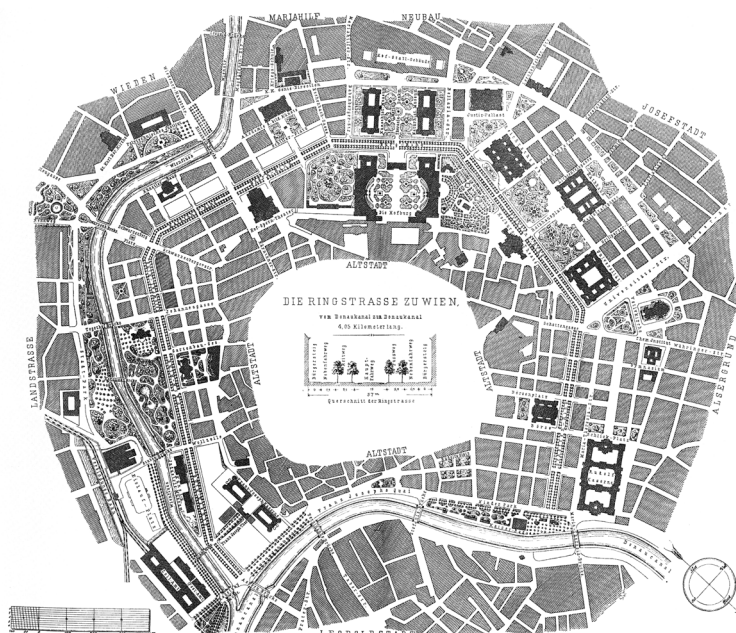
- [1] André E., *L'Art des jardins. Traité général de la composition des parcs et jardins*, G. Masson, Paris 1879.
- [2] Bińkowska I., *Natura i miasto: publiczna zielen miejska we Wrocławiu od schyłku XVIII do początku XX wieku*, Muzeum Architektury, Via Nova, Wrocław 2006.
- [3] Bińkowska I., *Promenada Wrocławska. Geneza powstania i pierwsze lata istnienia*, Roczniki Sztuki Śląskiej, Vol. XV, M. Hermansdorfer, P. Łukaszewicz (ed.), Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Wrocławska Drukarnia Naukowa, Wrocław 1991, p. 103-118.
- [4] Bińkowska I., *Leksykon zieleni Wrocławia*, Via Nova, Wrocław 2013.
- [5] Bogdanowski J., *Polskie ogrody ozdobne: historia i problemy rewaloryzacji*, Arkady, Warszawa 2000.
- [6] Bogdanowski J., *Krajobraz warowny XIX i XX w. – dzieje i rewaloryzacja*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 1993.
- [7] Bogdanowski J. (ed.), *Parki i ogrody Krakowa w obrębie plant z plantami i Wawelem*, Katalog parków i ogrodów w Polsce, Vol. 1, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa 1997.
- [8] Ciolek G., *Ogrody polskie. Przemiany treści i formy*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954.
- [9] Dobrzeński J. (ed.), *Zielen Krakowa*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1955.
- [10] Giedion S., *Przestrzeń, czas i architektura. Narodziny nowej tradycji*, PWN, Warszawa 1968.
- [11] Grote L. (ed.), *Die deutsche Stadt im 19. Jahrhundert. Stadtplanung und Baugestaltung im industriellen Zeitalter. Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts*, Band 24, Prestel-Verlag, München 1974.
- [12] Hoffmann A., *Hygienische und soziale Betätigung deutscher Städte auf den Gebieten des Gartenbaus*, Druck von August Babel, Düsseldorf 1904.
- [13] Johnson W.M., *The Austrian Mind. An Intellectual and Social History (1848-1938)*, University Press Group Ltd, California 1983.
- [14] Kimic K., *Dziewiętnastowieczny park publiczny jako element uzdrowienia miast*, [in:] *Architektura i technika a zdrowie*, K. Gerlic (ed.), Zakład Graficzny Politechniki Śląskiej, Gliwice 2004, p. 101-107.

- [15] Kimic K., *Tereny zieleni jako czynnik decydujący o poprawie warunków bytowania w mieście na przykładzie wybranych koncepcji urbanistycznych XIX i początku XX wieku*, [in:] K. Gerlic (ed.), *Architektura i technika a zdrowie*, Materiały III Sympozjum, Zakład Graficzny Politechniki Śląskiej, Gliwice 2005, p. 109-119.
- [16] Kimic K., *Miejsce i rola publicznych terenów zieleni w kształtowaniu przestrzeni polskich miast XIX wieku (The role of public greenery in 19th century's Polish cities)*, „Czasopismo Techniczne”, 6-A/2012, p. 109-117.
- [17] Klein F., *Planty krakowskie*, Wydawnictwo Towarzystwa Ochrony Piękności Krakowa i Okolicy, Kraków 1911.
- [18] Koryna H., *Złota księga Wiednia*, Ossolineum, Wrocław 1992.
- [19] Majdecki L., *Historia ogrodów*, Vol. 1: *Od starożytności po barok*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- [20] Majdecki L., *Historia ogrodów*, Vol. 2: *Od XVIII wieku do współczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- [21] Ostrowski W., *Wprowadzenie do historii budowy miast: ludzie i środowisko*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2001.
- [22] Pippal M., *A short History of Art in Vienna*, Verlag C.H. Beck, München 2001.
- [23] Ritter M., *Maximilian Friedrich Weyhe 1775-1846. Ein Leben für die Gartenkunst*, Droste Verlag GmbH, Düsseldorf 2007.
- [24] Rozmarynowska K., *Ogrody odchodzące...? Z dziejów gdańskiej zieleni publicznej 1708-1945*, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2011.
- [25] Siewniak M., Mitkowska A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Rytm, Warszawa 1998.
- [26] Stępniewska B., *Tendencje kształtowania zieleni w wiekach XIX i XX w Europie*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1996.
- [27] Stübgen J., *Der Städtebau, Handbuch der Architektur, begründet von E. Schmitt in Darmstadt*, Teil 4: *Entwerfen, Anlage und Einrichtung der Gebäude*, 9. Halbband, 3. Auflage, Alfred Körner Verlag, Stuttgart 1907.
- [28] Tołwiński T., *Urbanistyka*, Vol. I: *Budowa miasta w przeszłości*, Skład Główny Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa 1947.
- [29] Tołwiński T., *Urbanistyka*, Vol. II: *Budowa miasta współczesnego*, Skład Główny Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa 1948.
- [30] Tołwiński T., *Urbanistyka*, Vol. III: *Zieleń w urbanistyce*, PWN, Warszawa 1963.
- [31] Volk W., *Leipzig. Historische Strassen und Plätze heute*, Bauakademie der DDR, Institut für Städtebau und Architektur, VEB Verlag für Bauwesen, Berlin 1978.
- [32] Wurzer R., *Die Gestaltung der deutschen Stadt im 19. Jahrhundert*, [in:] L. Grote (ed.), *Die deutsche Stadt im 19. Jahrhundert. Stadtplanung und Baugestaltung im industriellen Zeitalter. Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts*, Band 24, Prestel-Verlag, München 1974, p. 9-32.

III. 1. Representative promenade in Düsseldorf, (from:) L. Grote (1974)

II. 1. Reprezentacyjna promenada w Düsseldorfie, [za:] L. Grote (1974)

III. 2. Vienna Ring connected with many gardens and parks and surrounded by public buildings, (from:) J. Stübgen (1907)

II. 2. Ring Wiedeński połączony z licznymi ogrodami i parkami oraz otoczony przez obiekty użyteczności publicznej, [za:] J. Stübgen (1907)

III. 3. Luxembourg: a) Layout of old fortifications, b) Green belt replaced fortifications after their destruction – series of landscape gardens, (from:) E. André (1879)

II. 3. Luksemburg: a) Układ dawnych fortyfikacji; b) Planty stworzone po wyburzeniu obwarowań – seria ogrodów krajobrazowych, [za:] E. André (1879)

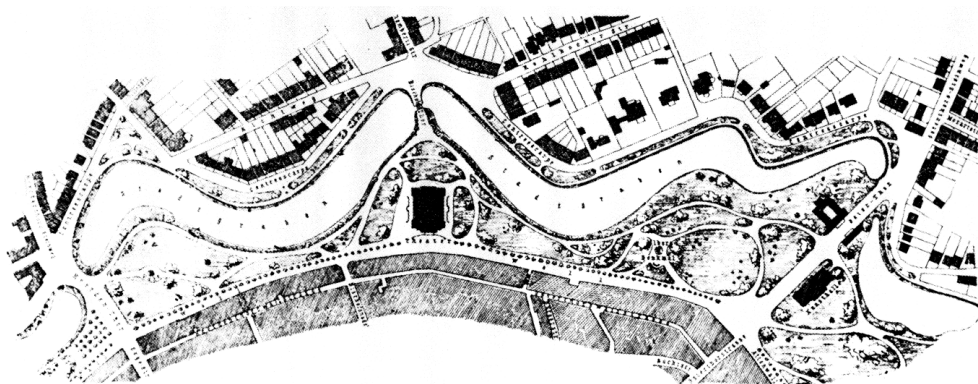

b)

III. 4. The Planty park in Kraków: a) Regular layout – plan of 1850; b) Composition developed with landscape elements – plan from the beginning of 20th century, (from:) F. Klein (1911)

II. 4. Planty Krakowskie: a) Układ regularny – plan z 1850 r.; b) Rozbudowa kompozycji o elementy krajobrazowe – plan z początku XX w., [za:] F. Klein (1911)

III. 5. Green spaces on old fortifications in Bremen – landscape park with system of water elements, (from:) J. Stübben (1907)

II. 5. Planty w Bremie – park krajobrazowy z systemem elementów wodnych, [za:] J. Stübben (1907)